

כספ
הקיבוץ המאוחד
ע"ש אה"נ
No. 2364/2

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ש"ר

י ד ל ק ו ר א

לספרן ולפעילי תרבות

המוזאב תש"ו כרך א' חוב' ג'ד יולי-אוגוסט 1946

קנת ר. שאפר *

חורבן הספר במלחמת-העולם השניה **

א

במלחמת-העולם הראשונה נחרבה אחת הספריות הגדולות, הלא היא ספריית האוניברסיטה של לובין בבלגיה, ספרייה גדולה זו ולא יותר. האמריקנים שראו בכך סמל להרס הכרוך במלחמה, קוממו את הריסותיה, ובסעיף 247 של חוזה ורסאיל הוטל על גרמניה במפורש לצייד ספרייה זו בספרים ולמלא כל חסרונה. היה זה אחד הסעיפים המרעטים בחוזה השלום שעל קיומם הקפידה גרמניה בשנים שלאחר כן. סופו המשונה של דבר זה היה שבמאי 1940, עת שוב נחרבה אותה ספרייה, שמנתה כבר 900.000 ספר, עדיין הובאו אליה — בתוקף חוזה ורסאיל — ספרים מגרמניה.

בזה אחר זה, בימים 14—16 של חודש מאי 1940, הפציץ הצבא הגרמני את הספרייה הזאת, מאחר שסבר, כי הצריח שלה משמש מקום-צפית לאנגלים. הנוק היה קל. אור ל-18 במאי, לאחר שהבריטים נסוגו מבלגיה בחיפזון, פרצה אש בבנין הספרייה ועשתה בו שמות משך שבוע ימים. מדליקה זו לא נודעו אלא פרטים מעטים, הואיל והעיר פונתה מאזרחיה קודם לכן. דבר אחד הוכח שהגרמנים לא הרשו לבלגים לגשת אל החורבות. שלטון הכיבוש מינה שתי ועדות-חקירה. האחת תלתה את הקולר בצוארי השירות החשאי של הבריטים. חוות-דעת זו לא נתקבלה על דעת שום איש — ואף הגרמנים בכלל. מסקנותיה של הועדה האחרת שנשלחה מברלין ושראשה עמד הבארון פון בויסט לא פורסמו.

משאר שטחי הכיבוש הנאצי והיפאני נודעו פרטים אלה: בפולין נהרסו או נשדדו, לפי המשוער, 70 אחוז מכלל הספריות שבמדינה. ברית-המועצות קובעת שחמשים וחמשה מיליון כרכים נעלמו באוקראינה בלבד. מחצית הספריות והאר-כיונים של צ'כוסלובאקיה נשדדו.

היפאנים גילו יכולת רבה בשרפם באופן שיטתי כמעט כל אוסף-ספרים שנמצא

* כותב הסקירה הוא ראש המוסד האמריקני לקיומם הספריות שנחרבו בעקב המלחמה.
** הערת המערכת: מאמר מיוחד על חורבן הספר היהודי באירופה במלחמת העולם השניה — יבוא באחת החוברות הבאות.

באיי הפיליפינים, פרט לספרי מדע וחיבורים אחרים בעלי ערך שאותם העבירו לארצם. בסין נשדדו, נהרסו או ניוקו קשה תשעה מבין 108 מוסדות השכלה גבוהים.

הספריה הלאומית של יוגוסלאביה בבלגראד, בה אוסף איצרות סרביים שאין להם דוגמה, נהרסה כליל בשנת 1941 על-ידי פצצות-תערה גרמניות. באיטליה נקברו מתחת לעיי-מפולת: ספרית האוניברסיטה וספרית פונטיאנה שבנאפולי, הספריה הלאומית שבפאלארמו והספריה העירונית שבטורינו. "קולומביאריה", הגדר לה שבספריות פורנצה, נהרסה כליל עת הניחו הגרמנים מוקשים במבואות פונטה וקיו (הגשר הישן). ספרית האוניברסיטה ע"ש קארולוס בפראג, שמנתה 700.000 כרכים, נגנבה כולה כמות שהיא. ברוסיה נמנו בין הנזקים: חורבן ספרית האקאדמיה האוקראינית למדעים, הספריה ההיסטורית וספרית האוניברסיטה שבקייב. ההפצצות האסטרטגיות של בנות-הברית השמידו ספריות גדולות לרוב בגרמניה, ביניהן הספריה הלאומית בברלין ("שטאטסביבליותיק"). שני מרכזי מו"לות גדולים, לונדון וליפציג, נמחקו מעל פני האדמה.

כל אלה אינם אלא דוגמאות מעטות מבין הספריות הגדולות המרובות שכלו ואינן. הרשימה כולה תכלול אלפי ספריות. כגדולות כקטנות, באירופה ובמזרח הרחוק. במקרים רבים לא יוודע לעולם הנזק המדויק, כי יחד עם הספריות והאר-כיונים הלכו לאיבוד גם הקטלוגים למיניהם.

כל פרשת ההשמדה של ספרים וספריות היא ערבוביה של סיבוכים וסתירות פאראדוקסאליים. אין לשכוח שאף אנחנו בעצמנו — חלק גדול לנו בהרס זה. מיליונים כרכים הועלו באש בידי האויב, או הושחתו והפכו למקפת-נייר, ובימי חורף קשים שמשו חומר-הסקה לסובלים מקור. אך גם אנחנו סייענו במו ידינו לשטן — ספריות רבות נארזו בחיפזון והובלו לאיזורים שנראו כבטוחים מפני הפצצות, ואגב כך, ניוקו קשה או נהרסו כליל בגשמים, בעיפוש, או עכברים כרסמו אותם.

בצרפת שמרו „משגיחים גרמניים על הספריות“ שמירה מעולה על האוספים הציבוריים הגדולים. ואכן, מכמה בחינות לא פסקה ההתפתחות הביבליוגראפית בצרפת בתקופת הכיבוש. מצד שני אותם משגיחים עצמם בזוו, שרפו וחיללו בצורה שלא תחואר מאספים פרטיים גדולים. בפולין ובארצות הבאלקאן, ששם היה עול הנאצים כבד ביותר, הם „שיפרו“ את מנגנון הספריות על-ידי ייסוד מרכזי ספר אזוריים וגם שכללו מאספים קטנים רבים, שנמצאו במנזרים ובידים פרטיות. הם ערכו תכניות מפורטות לקימום אותן ספריות, שהושמדו על ידיהם, וגם ציידו מחדש בספרים.

ב

לפני שלוש שנים היטיב ארציבאלד מאקליש (לשעבר ספרן ספרית הקונגרס האמריקני, וכעת סגן מזכיר לעניי-חוץ של ארצות-הברית) לתאר בנאום שנשא לפני אגודת מוכרי-הספרים של אמריקה, את מעמדה של המלה המודפסת בתרבות הנאצים:

„הנאצים עשו את מעשיהם הבזויים מתוך הנחה כי הספר הוא

נשק מסוכן בידו של אויבם, הם הבינו כי אצל אנשים בני חורין רב ועצום הוא כוחו של הספר, ואשר על כן מחובתו של הבא לרמוס ברגל גאווה חירותו של עולם לעשות שפטים בספרים”.

והנאצים עצמם אף הם מיטיבים לתאר את דרכי מלחמתם בספרים. והרי תאור השמדת הספרייה של ישיבת חכמי לובלין, כפי שנדפס בתרועות גיל ב, „פראנק-פורטר צייטונג“:

„כבוד מיוחד ראינו בכך שניתן לנו להרוס את האקדמיה התלמודית הנודעת. הבאנו כל ספרייה אל ככר השוק. שם הועלו באש. האש בערה משך עשרים שעות. וגדול היה התענוג לראות במחזה. אולם יהודי לובלין עמדו מסביב למדורה ובכו בכי תמרורים, וכמעט שהשתקו קול מצהלותינו. מה עשו אנשינו? הזמינו את התזמורת הצבאית, ואחר באו יריותיהם העליונות של החיילים, ובכך נדמו צעקותיהם של היהודים...”

לפי הודעת הראדיו שהיה נתון לפיקוח הגרמנים עלתה ספריית החברה המלכותית בנאפולי באש עקב פעולות בנות-הברית שבאו סמוך לכיבוש העיר בידי הנאצים. והרי דין-וחשבון מהימן ביותר המתאר כיצד הושמד בכוונה-תחילה אוסף של מאתים אלף ספרים וכתבי-יד, ביניהם ממיטב אוצרות דברי ימייה של איטליה: „ביום א', 19 לספטמבר 1943, פרצו פלוגות של חיילים גרמניים אל תוך בנייני האוניברסיטה, מבחוץ הוכנו מבעוד מועד מכוניות-משא מלאות פחיר בבזוקי בני חמישה גאלונים הפח, עם מטען הגזן של פצצות. התכנית היתה מוכנה ומחושבת מראש, והם החלו במלאכתם — מלאכה שיטתית ויסודית, כנהוג אצל הגרמנים... החיילים הלכו מחדר אל חדר, הרטיבו את כל הרצפות, הקירות והרהיטים בבזוקי, אחר באו חיילים אחרים והטילו את הפצצות. היה זה בשעה שש אחרי-הצהרים. בתשע בערב, בערך, הופיעו מכבי-אש איטלקיים. אולם משמרות של גרמנים מנעו מלהיכנס אל שטח התבערה. וככה אכלה האש משך שלושה ימים, וכילתה עד היסוד, ואיש מן האיטלקים לא הורשה לגשת ולעשות מעשה של כיבוי הדליקה...”

באירופה המזרחית נשרפו בפומבי מיליונים כרכים של ספריות, אוספים פרטיים, חנויות-ספרים, ארכיונים ממשלתיים ומשרדים, ובמקרים רבים נעשה הדבר אגב טקס מסוים.

ביוגוסלאביה שימשו ספריית המוסד הלאומי ומחסנו של גיטסה כהן (גדול המו"לים שבארץ זו) חומר-גלם לייצור נייר חדש.

שני צילומים מאירי-עינים מעידים על התנהגות הגרמנים בספריית האוניברסיטה של ליאון שבבלגיה ובספרייה הפולנית שבפאריס. הם מראים ספרים שהוצאו, נשדדו, נשרפו, פוזרו; פסלים הושלכו והיו לערימות של מכיתות; ציפויי עץ ופיתוחי-עץ הורדו מעל הקירות ושוברו ונחתכו לגזרים, והקירות שנתערטלו נהרסו אחרי כן.

שעה שהגיעו הגרמנים לפאריס כבר היתה פולין בחורבנה; וב„דין“ הושמדה שם הספרייה הפולנית, ואילו הספרייה האמריקנית שבפאריס לא זו בלבד שהנאצים לא נגעו בה, אלא גם דאגו לה דאגה יתרה והשגיחו שתהא כתיקונה. ואולם מן הראוי לציין שמרובים היו הספרים שהנאצים הכריזו עליהם חרם ודנו אותם לגניזה.

זמן רב לפני 1939 כבר היו קיימים בגרמניה משרדים מיוחדים של מומחים שתפקידם היה הכנת תכנית מפורטת של ביזת אוצרותיה הספרותיים האמנותיים של אירופה. נערכו רשימות מפורטות של כל מקום ומקום שם מצויים ספרים מיוחדים ואספי כתבי־יד יקרי־ערך כדי שבבוא שעת הפלישה יועברו מהר אל הרייך. ברוסיה פורסם גילוי־דעת, החתום בידי קצינים שבוים, בו מתוארים דרכי־הפעולה של שירות מיוחד מטעם מיניסטרוי־החוץ הגרמני, שעליו היה מוטל התפקיד ללכת בעקבות הפולשים ולחמוס ספרים, כתבי־יד, ארכיונים ושאר דברי־ערך ביבליוגרפיים מיד לאחר כיבוש כל עיר ועיירה.

עתים נערך מעשה השוד בגלוי; אולם במקרים רבים נעשה הדבר באמתלה של הגנת ערכים תרבותיים בפני התקפות מן האויר. בפראג, מקום שם בזזו הגרמנים במידה מבהילה, נעשתה מלאכתם תמיד רק לתכלית, "שמירה והגנה". רבים ממנהלי הספריות בצ'כיה השכילו פעמים רבות להציל את מיטב אוצרותיהם והסתירו בבת־כנסיות ובארמונות של אצילים, שם היו בטוחים יותר מפני הפצצות ושוד גם יחד.

ב־12 לספטמבר 1939 הודיע המרשאל גאָרינג על החרמת כל רכוש של המדינה הפולנית לטובת הרייך. לאחר זמן־מה השמיע האנס פראנק, נציב הנאצים בפולין: „לפי רצונו של הפירר על עם הפולנים להיות עדה של איכרים ופועלים. אין אנו זקוקים לחברה ולמעמדות של תרבות בפולין, אנו הגרמנים שופעים תרבות למכביר“. ועל־כן הועברו הספריות של הסיים הפולני בשלמותן לגרמניה. בפיון אירגנו הנאצים בוך־זאמלשטאָלה" שלתוכו דחסו למעלה משני מיליונים כרכים. משם עברה מקצתם אל הספריות הגרמניות, אך רובם הובא אחר כך אל טחנות־הנייר. האוספים המשובחים שנמצאו בארמונו של הרוזן מאפס לובקוביץ, שהיה אחר־כך חבר המיניסטרוי־הצ'כי בלונדון, נגנבו כולם והארמון נהפך לבית־חולים צבאי. היה זה שלל של מאה אלף כרכים, 600 כתבי־יד, 1000 אינקונאבולים, מ־דאליות, אבטוגראפים ו־1.000 תמונות, ביניהן ממיטב יצירותיהם של מאני ובריגל. הספריות לבלשנות הודית־אירופית וללשון הפולנית של סמיניריוני האוניברסיטה הוורשאית הוטענו על מכוניות בפיקוחו של ד"ר אוגסברג מברלין. ועדה מיוחדת, שהיתה מורכבת משני אנשים: יוזף מילמאן וקארל קראוס, בזזה מאספים כמו שהם, ביניהם האוסף המפורסם של תמונות ע"ש סטאניסלאוס אוגוסטוס, והציגתם פומבית בארצות שונות.

בפראג הופיעה שיירת מכוניות לפני ספרית האוניברסיטה ע"ש קארולוס, העמיסה עליהן 700.000 כרכים והובילום לגרמניה. הספרייה כללה כתבי־יד עתיקים, מקושטים בציורים, שלא יסולאו בפז, מפות וספרים יקרי־ערך ביותר. ספריות־העין של הפאקולטה הרפואית בפראג ושל המוסד הפוליטכני הועברו לגרמניה כחטיבות שלמות. בשנת 1943 הודיע ה„גוייה טאג" על תערוכת אוצרות של ארכיוני־הכתר הבוהמיים. בין שאר המוצגים נמצאו ארכיוני מיניסטרוי־הפנים הצ'כי והארכיון הארצי של בוהמיה. ההודעה קבעה בגאווה כי שלל זה מכיל 14.000 תעודות־קלף ו־4.500 כתבי־יד אחרים.

ספרית מיניסטרוי־המלחמה היוגוסלאבי נמכרה על־ידי הגרמנים לסוחר

מקומי כנייר משומש במחיר 180.000 דינר. הלה הואיל בחסדו להציע „סחורת” לספריה הלאומית, וזו החזירה לעצמה, אגב קניה, מספר קטן מבין הכרכים החשובים. בסתיו 1940 הוקמה בפאריס ועדת־תרבות, שקבעה מקומה במלון לובוא, מול הספריה הלאומית. חברי הועדה היו: קריס, מנהל הספריה הלאומית בברלין, פוכס, שהיה אחר כך המפקח על ספריות צרפת, ואדם שלישי בשם בקר. עליהם הוטל התפקיד „להעביר חומר מארץ מנוצחת אל ארץ מנוצחת”.

בספריות הציבוריות שבפאריס, למשל, לא נגעו השודדים. אולם מאספים פרטיים — ביחוד אם בעליהם היו יהודים — סבלו קשה. הספריה הגדולה של חברת „כל ישראל חברים” נשלחה לגרמניה. כל החומר שנמצא בידי „הבונים החפשיים” הרעבר לברלין, „לשם עיון”.

ברוסיה נגנבה כל הספריה הפרטית של גנידיך, שנמצאו בה המהדורות הרא־ שונות וכתבי־היד של יצירות פושקין, זוקובסקי, גוגול, קרילוב ואחרים. הספריה העתיקה ביותר של רוסיה, היא ספרית המוסד לתאיולוגיה פריאסלאבל, הספריה האזורית בפולטאבה, ספרית ארמון פיטרהוף שבעיבורה של לנינגראד — מכולן נשדד מיטב אוצרותיהם.

מחבואים גדולים, המלאים ספרים ודברי־אמנות שדודים, נמצאו בגרמניה מאז יום־הנצחון. ב־9 לאפריל גילה המחנה השלישי של האמריקנים אוסף עצום של ספרים, כתבי־יד, תמונות ושאר דברי ערך שהיו טמונים במערה ליד הונגן. מכאן ואילך מצאו המומחים הנספחים לשלטונות הצבאיים של בנות־הברית מחבואים אחרים לרוב, — במערות. במכרות־מלח ומחצבות.

ד

מלחמת־האוויר פגעה קשה במרכזי המו־לות הגדולים שבאירופה. בשנת 1941 נהרס כמעט כליל איזור המו־לות רחב־הידיים של לונדון, בו היו גנוזים מיליוני כרכים, אמהות־דפוס של יצירות כתובות בשפות הקלסיות, של ספרי־מדע חשובים, פיתוחי־מתכת בתחום האמנות והמדע. באיטליה נמחה מעל פני האדמה בית ההוצאה המפורסם של יצירות מוסיקאליות, ריקורדי, ובכך אבדו בין יתר הערכים 300.000 אמהות־דפוס של פארטיטורות מוסיקאליות בעלות ערך בין־לאומי רב. מרכזי המו־לות של ברלין, וינה, בלגראד, פראג, סופיה וערים אחרות נעלמו כתוצאה מפעולות המבצרים המעופפים.

ב־3 לדצמבר 1943 הפציץ חיל־האוויר המלכותי את לייפציג. היתה זאת אחת ההפצצות הקשות ביותר שגרמה הרס לאין־ערוך. יותר מ־90% של איזור המו־לות הושמד. להלן תבוא אומדנה של ההרס שנגרם באותו יום:

„חורבן איזור המו־לות בלייפציג אין לו אח אלא בשרפת הספריה של אלכסנדריה. אין לשער את תוצאותיו בחיי המדע והתרבות לא בגרמניה בלבד, אלא בכל העולם כולו. חלק גדול מן החורבן אין לו תקנה כלל, הואיל ולא ספרים בלבד אבדו, אלא גם אמהות־דפוס, קוביות־דפוס, פיתוחים יצוקים וכד’. המכה קשה במיוחד למוסיקאים ולחובבי מוסיקה. תווי הנגינה לכלי סולו ופארטיטורות של כמעט כל הספרות המוסיקאלית הבינלאומית יצאו כידוע בלייפציג. המחסור בספרי־מופת מדעיים, מלונים, אטלאסים, ספרי־לימוד ודומיהם יהיה מורגש עד

מהרה — ולא בגרמניה בלבד. המחקר בשטחי הרפואה, הטכניקה והבלשנות ייתקל בקשיים משך זמן רב”.

אכן, שואה כזאת טרם היתה בעולם. כתבי־יד, מגילות, גוילים, נשתמרו מאות בשנים וטופחו באהבה ובמסירות; הספר והספריה כובדו תמיד אף בשעת מלחמה, הם נשמרו כהשמר רוחה הקיבוצית של החברה. באה שנת 1939 והאדם שלח יד בנפשו, מדעת ובהכרה, טרח להשמיד את כלי־העבודה בהם נעזרה רוחו, זמם, גם עשה והצליח...

ודאי שאפשר לקומם הריסותיהם של סתם בנינים. אולם כלי־העבודה של אנשי־מדע ומלומדים, ארכיונים בהם היו אצורות תולדותיהם של ארץ, אומה, עיר וכפר, שנכתבו לזכרון במשך מאות בשנים, וכן אוצרות ביבליוגראפיים של תרבויות שלימות — אלה אם הושמדו, שוב אינם ניתנים לקימום. ועל ידי כך גידלדלה האנושות, ושומרי המדע אם ירצו לחדש ענף תרבות זה כקדם, ייאלצו לטרוח הרבה כדי לחזור על מלאכתם שעלתה בתוהו.

(לייבררי ג'ורנאל, 15.1.1946)